

عوامل مؤثر بر شکست بهره‌برداری ذی‌نفعان از شبکه آبیاری و زهکشی هیلان ایلام (مورد مطالعه: روستاهای بهره‌بردار از شبکه آبیاری و زهکشی هیلان استان ایلام)

مجتبی کلانتر^۱ | خدیجه سفیری^۲ | ایرج ساعی ارسی^۳

۱. گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. رایانامه: mojtabakalantar1998@gmail.com

۲. نویسندهٔ مسئول، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: kh.safiri@alzahra.ac.ir

۳. گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، اهر، ایران. رایانامه: saiearasi@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۵ کلیدواژه‌ها: تعاونی آب‌بران، ذی‌نفعان و ذی‌مدخلان، مصاحبه گروه متمرکز، نظریه زمینه‌ای، هیلان.	هدف این پژوهش، واکاوی مؤلفه‌ها و فرایندهای تعیین‌کننده عملکرد تعاونی آب‌بران از منظر کشاورزان و کارشناسان محلی است تا با ارائه یک نظریه زمینه‌ای و مدل پارادایمی با رویکرد داده‌محور، سامان‌دهی نظام موجود بهره‌برداری از آب کشاورزی، برای استفاده مطلوب از منابع آب میسر شود. از روش تحقیق گراند تئوری و فنون گردآوری اطلاعات از طریق مصاحبه عمیق و مصاحبه گروه متمرکز استفاده شد. تحلیل داده‌ها با کدگذاری صورت پذیرفت. داده‌ها از طریق چهار نشست مصاحبه گروه متمرکز با ۳۲ نفر از بهره‌برداران شبکه آبیاری هیلان استان ایلام و مصاحبه با ۱۰ کارشناس ادارات دولتی جمع‌آوری شد. شرایط زمینه‌ای شامل ۹ مقوله، شرایط مداخله‌گر شامل ۳ مقوله، شرایط علی شامل ۱۳ مقوله، راهبرد بهره‌برداران شامل ۳ مقوله و پیامدها شامل ۷ مقوله است. مهم‌ترین شرایط علی شامل «نبود سیاست‌گذاری مشخص در قوانین مرتبط با مشارکت مردم در مدیریت منابع آب»، «تحوه عملکرد و میزان هماهنگی دستگاه‌های دولتی» و «عدم استقبال کشاورزان از عضویت در تعاونی آب‌بران» بود. همچنین شرایط زمینه‌ای و مداخله‌گر مانند «وجود خرده‌مالکی و عدم یکپارچگی اراضی»، «تأثیر منفی تجربه شرکت سهامی زراعی در گذشته»، «مشکل کمبود آب» و «کاهش اعتماد بهره‌برداران به دولت» مقوله‌های اصلی مدل پارادایمی بودند. روابط منطقی بین این مقوله‌ها با مقوله هسته‌ای پژوهش که «شکست کارکردی نظام بهره‌برداری در شبکه آبیاری هیلان» بود، به عنوان فرایندهای منتج به بروز مقوله هسته‌ای و پیامدهای این فرایند تشریح و در قالب مدل ارائه شده است.

استناد: کلانتر، مجتبی؛ سفیری، خدیجه و ساعی ارسی، ایرج (۱۴۰۳). عوامل مؤثر بر شکست بهره‌برداری ذی‌نفعان از شبکه آبیاری و زهکشی هیلان ایلام (مورد مطالعه: روستاهای بهره‌بردار از شبکه آبیاری و زهکشی هیلان استان ایلام). توسعه محلی (روستایی-شهری)، ۱۶(۲): ۴۷۹-۵۰۰.

<https://doi.org/10.22059/jrd.2025.384265.668881>

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrd.2025.384265.668881>

۱. مقدمه و بیان مسئله

امروزه منابع آب شیرین موجود در جهان هم محدود و آسیب‌پذیر و هم از عوامل اصلی توسعه و پایداری است؛ بنابراین بهره‌برداری غیرعقلانی از این منابع می‌تواند زمینه‌های توسعه‌نیافتگی را بازتولید و تشدید کند (دانش‌مهر، ۱۴۰۲: ۱۱۷؛ چشمی و احمدی سیدآبادی، ۱۳۹۵)، از این‌رو کشورهایی که در مناطق خشک و نیمه‌خشک قرار دارند و دچار کمبود آب هستند، باید نظام بهره‌برداری کارا و مؤثری در استفاده صحیح و بهینه از آن داشته باشند تا با مدیریت صحیح، بر مشکلات کمبود آب غلبه کنند. طی سال‌های گذشته دستگاه‌های متولی تلاش کردند با تدوین اسناد بالادستی و قوانین خاص، مشارکت بهره‌برداران را در قالب الگوهای مختلف نظام بهره‌برداری سامان‌دهی کنند. به همین منظور، رویکرد واگذاری و انتقال مدیریت منابع آب از بخش دولتی به تشکلهای مردم‌نهاد به تدریج با اقبال نهادهای دولتی در بخش آب و کشاورزی مواجه شد؛ منتها این برنامه‌ها در مرحله اجرایی توفیق چندانی نداشتند (شهبازی، ۱۳۸۸؛ دستورالعمل توسعه مدیریت مشارکتی منابع آب، ۱۳۹۷؛ زند حسامی و فرهادی، ۱۳۹۶: ۳۱۴). نمونه‌ای از این قبیل، نظام بهره‌برداری از شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان استان ایلام در قالب تعاونی آب‌بران است. این تعاونی با بیش از ۷۰۰ سهامدار و ۱۱۰۰ هکتار اراضی کشاورزی ذی‌نفع‌دار، آب مورد نیاز این شبکه آبیاری را از رودخانه سیمره و از طریق چند ایستگاه پمپاژ و چند رشته کانال بتنی تأمین و منتقل می‌کند. تعاونی مذکور براساس سازمان‌دهی بهره‌برداران در چارچوبی قانونی ایجاد شده است تا کشاورزان بتوانند از مجرای آن، بهره‌برداری و نگهداری از شبکه آبیاری و تأسیسات وابسته را به نحوی اثربخش در دست گیرند. با این حال براساس شواهد و نظر کارشناسان در بهره‌برداری از این شبکه آبیاری، مسائلی از جمله راندمان اندک آبیاری، استهلاک شدید تأسیسات، کم‌توجهی بهره‌برداران به تعمیر و نگهداری تأسیسات، بی‌نظمی در رعایت الگوی کشت، سرقت تأسیسات وابسته به شبکه آبیاری و زهکشی و کاهش عملکرد محصولات مشهود است؛ بنابراین علی‌رغم ثبت تعاونی آب‌بران در منطقه به‌عنوان نظام بهره‌برداری از منابع آب شبکه آبیاری هلیلان، اهداف ازپیش تعیین‌شده برای سازمان‌دهی کردن کشاورزان محقق نشده است که این موضوع می‌تواند موجب دلسردی و ازدست‌دادن باورمندی در بین ذی‌نفعان و ذی‌مدخلان به توسعه مدیریت مشارکتی آب و بهره‌برداری نظام‌مند از منابع محدود آب شود. شهرستان هلیلان جزو مناطق محروم است. شغل اصلی بومیان منطقه کشاورزی است که با توجه به نیمه‌خشک‌بودن اقلیم آن، آب مهم‌ترین نهاده برای اقتصاد منطقه و تولیدات کشاورزی به‌شمار می‌رود؛ بنابراین بررسی فرایندها و مؤلفه‌های مؤثر بر عملکرد نظام بهره‌برداری از آب در حل مشکلات مذکور راهگشا و یکی از شرایط ضروری برای رشد و توسعه این منطقه است (هاشمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۷). از این‌رو انتخاب رهیافتی بین‌رشته‌ای (فاضلی، ۱۳۸۹) که زمینه بررسی دقیق موارد یادشده را فراهم کند، باید مدنظر قرار گیرد.

۲. پیشینه پژوهش و ملاحظات نظری

یکی از مهم‌ترین نظام‌های بهره‌برداری برای استفاده صحیح و بهینه از منابع آب کشاورزی، توسعه تعاونی‌های کشاورزی محلی با محوریت آب است (ازکیا و ایمانی، ۱۳۹۵: ۱۸۳؛ سبزه‌ای و کولیوند، ۱۳۹۶: ۴۰۵؛ حیدری، دهقانی سانج و علائی تفتی، ۱۳۹۶؛ شکوری، ۱۳۹۳؛ عباسی، ۱۳۸۷؛ منتظر و حیدریان، ۱۳۷۹). هدف از ایجاد تعاونی آب‌بران، تأمین سازوکارهایی است تا از طریق فرایندی مشارکتی، کشاورزان در تصمیم‌گیری‌ها و مدیریت آب کشاورزی نقش‌آفرینی و از آب در دسترس استفاده بهینه کنند (غلامرضایی، موسوی و رحیمیان، ۱۳۹۳: ۱۰۳).

در این تحقیق که راهبرد پژوهشی آن استقهامی و رویکرد آن جامعه‌شناسی تفسیری^۱ است، فرضیه‌سازی، مدل مفهومی و نظری وجود ندارد و فقط نظریه‌های مرتبط با موضوع، به همراه پیشینه پژوهش به‌طور خلاصه ذکر شده است تا ضمن آشنایی با پیشینه، نتایج پژوهش‌ها مقایسه شود. درواقع محققان با حساسیت نظری و با توجه به مشاهدات و مطالعات خود، دست به تعبیر خلاق داده‌ها می‌زنند و معناداری قابل‌فهم داده‌ها را آشکار و بیان می‌کنند. همچنین تلاش‌هایی به‌منظور دستیابی به یک مدل برآمده از داده‌ها انجام می‌دهند (تنهایی، نکبت و حسینی‌فر، ۱۳۹۵؛ بلیکی، ۱۳۹۳).

در بخش ادبیات نظری این بررسی، نظریاتی مانند نظریه پاتنام، ویتفوجل^۲ و استروم^۳ مطرح شده است. به اعتقاد پاتنام، سرمایه اجتماعی، وجوه گوناگون سازمان اجتماعی، نظیر اعتماد، هنجار و شبکه‌ها را شامل می‌شود که با تسهیل اقدامات از طریق آن‌ها، کارایی جامعه یا نظام بهره‌برداری بهبود می‌یابد (عباس‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۵). سرمایه اجتماعی تأثیر اقتصادی مؤلفه‌های فرهنگی هر سیستم اجتماعی است که مفاهیمی مانند اعتماد، مشارکت داوطلبانه، هنجارهای حرفه‌ای، پاسخگویی و موارد مشابه درون آن وجود دارد. این مفاهیم موجب کاهش هزینه‌های مدیریتی نظیر نظارت و کنترل رسمی، رایزنی‌های مدیریتی، کندی ناشی از نظارت بوروکراتیک و موارد دیگر می‌شود و امکان استفاده از زمان و سرمایه را برای فعالیت‌ها با بهره‌وری بیشتر فراهم می‌کند (شیانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۸۷). به این ترتیب، سرمایه اجتماعی به‌عنوان ارزش‌ها، هنجارها، روابط اجتماعی و شبکه‌های روابط جمعی انسجام بخش میان انسان‌ها و سازمان‌ها در ایران نیز حلقه مفقوده نظام بهره‌برداری از آب شمرده می‌شود.

الینور استروم در استفاده پایدار از منابع مشترک، ساختارهای اجتماعی را با توجه به ارزش‌ها و هنجارهای جوامع محلی در تعامل با یکدیگر قرار می‌دهد که انسان و تعاملات انسانی در آن‌ها مهم‌ترین نقش را ایفا خواهند کرد. از نظر وی، نگرش دولت مرکزی با مشارکت‌ندادن افراد در حل مسائل، مانع راه‌حل‌های خلاقانه می‌شود. استروم درخصوص مدیریت منابع با مالکیت مشترک توضیح می‌دهد که برقراری ارتباط ساده یا گفتگوی دوستانه به شرکت‌کنندگان کمک می‌کند تا برداشت بی‌رویه را کاهش و برخلاف پیش‌بینی‌های نظریه بازی‌ها، پرداخت‌های مشترک را افزایش دهند (استروم، ۲۰۰۵: ۸۱۹؛ استروم، ۲۰۱۰: ۶۴۱). به‌زعم ویتفوجل، دولت آب‌سالار قدرت خود را از طریق دراختیارگرفتن انحصاری منابع آبی حفظ می‌کند و گسترش می‌دهد و در اصل یک دولت مدیریت‌کننده است که به‌عنوان مدیر ساخت‌وسازهای عظیم، اجازه نمی‌دهد که نیروهای غیردولتی جامعه به گروه‌های مستقل تبدیل شوند و آن اندازه نیرومند شوند که بتوانند به‌عنوان سنگ تعادل و نیروی نظارت بر دستگاه دولت عمل کنند. ویتفوجل از دولتی نیرومندتر از جامعه سخن می‌گوید؛ دولتی که با وجود مقاومت‌های جامعه، مدیریت منابع آب و کشاورزی را به‌دست می‌گیرد (ویتفوجل، ۱۳۹۱؛ نبوی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۴).

براساس نظرات فوق، دستیابی به اهداف اقدامات توسعه‌ای نظیر احداث شبکه‌های آبیاری و زهکشی مدرن، افزون بر فرایندهای اقتصادی و سازه‌ای نیازمند فراهم‌شدن شرایط اجتماعی ویژه‌ای است که در آن، نقش و جایگاه جوامع بهره‌بردار محلی به‌عنوان کنشگران تعیین‌کننده دیده می‌شود. هر اقدام توسعه‌ای احتمالاً تأثیراتی منفی به همراه دارد (فاضلی، ۱۳۹۱) که بی‌توجهی به آن‌ها، طیفی از مشکلات نظیر مقاومت مردم و مشارکت‌نکردن آن‌ها را در پیشبرد اقدامات به دنبال خواهد داشت.

درباره مسائل نظام‌های بهره‌برداری از منابع آب، مطالعات متعددی انجام شده است که برخی نقش و کنشگری اصلی دولت و سیاست‌گذاری‌ها را در بروز مشکلات، تعیین‌کننده دانسته‌اند؛ از جمله در «بررسی موانع اداری-سیاستی مشارکت بهره‌برداران حوزه سد

کزنا در تشکیل تعاونی آب‌بران» غلامرضایی و همکاران (۱۳۹۳) با استفاده از تکنیک پرسشنامه و آزمون تحلیل عاملی نشان دادند پنج عامل «بی‌توجهی مسئولان»، «سازوکار نادرست توزیع آب»، «نقص قوانین»، «عدم مشورت با مردم» و «بدقولی مسئولان» از موانع اداری-سیاستی مؤثر در عدم مشارکت کشاورزان در تشکیل تعاونی آب‌بران است (غلامرضایی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰۳).

از طرفی برخی از پژوهشگران با بررسی جامعه بهره‌برداران و ویژگی‌ها و انگیزه‌های آنان، عمده مشکلات تعاونی‌های کشاورزی را در ارتباط با عدم توسعه اجتماعی جوامع محلی بهره‌بردار و با مفاهیمی از جمله عدم همکاری و مشارکت و کمبود اعتماد و سرمایه اجتماعی تبیین کرده‌اند؛ برای نمونه تقی‌پور و همکاران (۱۳۹۱) در «تحلیل نگرش کشاورزان شهرستان گچساران نسبت به تشکیل تعاونی‌های آب‌بران» به روش پیمایش نشان دادند ۴۸/۴ درصد کشاورزان مورد نظر دارای نگرش مثبت و ۵۱/۶ درصد دارای نگرش منفی به عضویت در تعاونی آب‌بران هستند (تقی‌پور و همکاران، ۱۳۹۲: ۱). جابری و همکاران (۱۳۹۸) نیز در مقاله «واکاوی نگرش و تمایل به مشارکت کشاورزان نسبت به استقرار تشکل آب‌بران در شهرستان دهلران» و با استفاده از تکنیک پرسشنامه به این نتیجه رسیدند که بهره‌برداران منطقه به ایجاد تشکل آب‌بران نگرش مثبت دارند. منتها کشاورزان بزرگ مالک با اراضی یکپارچه، تمایل کمتری به مشارکت در تشکیل این نوع نظام بهره‌برداری داشته‌اند (جابری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰۹).

وثوقی و محمدی (۱۳۹۱) در «بررسی عوامل اجتماعی و اقتصادی مؤثر در مدیریت جمعی منابع آب در روستاهای فریدون‌کنار» با استفاده از شاخه‌های مختلف نظریه انتخاب عقلایی مانند نظریه بازی، نظریه کنش جمعی و رویکرد جامعه‌شناختی نظریه بازی تلاش کردند عوامل مؤثر بر مدیریت منابع آب و نحوه کنش افراد و گروه‌های اجتماعی را تبیین کنند. براساس یافته‌های این بررسی، دخالت دولت، تأثیر عوامل اقتصادی-اجتماعی داخلی را کاهش می‌دهد، سطح کنش را به حداقل می‌رساند و کنش جمعی را تضعیف می‌کند (وثوقی و محمدی، ۱۳۹۱: ۴۷).

پانت (۱۳۸۷) در تحقیقی با عنوان «شرایط دستیابی به موفقیت در سامانه کانال‌های بزرگ آبیاری در هندوستان» به این نتیجه رسید که مؤلفه‌هایی در بعد اقتصادی، فرهنگی و فنی مانند آگاه‌سازی، ایجاد انگیزه و معرفی مزایای مشارکت براساس رهیافت پایین به بالا در ایالت ماهاراشترا، عوامل مؤثری در ارتقای مشارکت بهره‌برداران در شبکه آبیاری بوده است (پانت، ۱۳۸۷). از جمله تحقیقات مشابه این پژوهش، بررسی رابرت چمبرز^۱ (۱۹۹۸) است که درخصوص آثار متقابل جوامع بهره‌بردار و شبکه‌های آبیاری و زهکشی انجام شده است، چمبرز پنج ضعف را تحت عنوان نقاط کور درخصوص بهره‌برداری از منابع آب در شبکه‌های آبیاری در کشورهای جنوب آسیا شناسایی کرد که عبارت‌اند از: مدیریت سیستم اصلی، آبیاری شبانه، فعالیت زارعان در سیستم اصلی، مدیران و انگیزه‌ها و بالاخره تحلیل تشخیصی (چمبرز، ۱۹۸۸).

با جمع‌بندی مطالعات انجام‌شده می‌توان نتیجه گرفت که پایداری آبیاری نیازمند این است که سیستم کلی مدیریت آب به شکلی طراحی شود که تمامی کشاورزان، مشتاق به مشارکت در بهره‌وری و تولید بیشتر از منابع آب باشند؛ بنابراین، با توجه به مشکل کم‌آبی در کشور و چالش‌های موجود در زمینه مدیریت آب، توسعه تعاونی‌های آب‌بران می‌تواند اثربخشی فراوانی داشته باشد. از طرفی وجه مشترک تحقیقات پیشین این است که پژوهشگر به مشاهده رفتار از منظر بیرونی و براساس مفروضات مشاهده‌گر می‌پردازد. با این‌همه از آنجا که از نظر نگارندگان، پرداختن به این موضوع نیاز به ژرفانگری و فهم عمیق مورد مطالعه دارد، برخلاف اغلب پژوهش‌های مشابه گذشته، در این پژوهش ضمن انتخاب جامعه مورد بررسی از میان هردو طیف بهره‌برداران و دست‌اندرکاران محلی، از راهبرد پژوهشی استفهامی و روش‌های تحقیق کیفی استفاده می‌شود که به‌نوعی نوآوری در پرداختن به بهره‌برداری از منابع آب کشاورزی

است؛ چنان که در راهبرد پژوهشی استفهامی، به جای آنکه صرفاً به مشاهده رفتار پرداخته شود، مهم است دریابیم که خود جامعه هدف (بهره‌برداران و دست‌اندرکاران شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان) چگونه سازوکارهای پیش‌روی خود را تفسیر می‌کنند. در این راهبرد پژوهشی، معرفت روزمره‌ای را که آن‌ها در کنش متقابل اجتماعی خود به کار می‌گیرند، کشف می‌کنیم و هرگونه توصیفی از واقعیت اجتماعی مبتنی بر زاویه دید شرکت‌کنندگان آن است و نه فقط زاویه دید مشاهده‌کننده بیرونی؛ چرا که در مطالعات روستایی بدون انجام تحقیق کیفی، شناخت جامعه روستایی ناقص و سطحی خواهد بود و روش‌های گوناگون کیفی می‌تواند سطح اطلاعات تعمیم‌پذیر حاصل از روش پیمایش و دیگر روش‌های کمی را عمق و شدت بخشد، با اطمینان بیشتری درباره فرضیات تحقیق قضاوت کند و اطلاعات جانبی زیادی را نیز گردآوری کند (ازکیا و همکاران، ۱۳۹۵).

۳. روش پژوهش

در این تحقیق از روش نظریه زمینه‌ای^۱ بر مبنای الگوی استراوس و کوربین در جهت جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل آن‌ها و ارائه مدل پارادایمی داده‌محور استفاده شد و سعی شد تا حد امکان به دنیای روزمره جامعه تحت مطالعه نزدیک شویم تا به نگاهی دست‌اول دست یابیم؛ بنابراین با مصاحبه گروه متمرکز^۲، تعامل گروهی در اعضای متنوعی از گروه‌ها جریان یافت و اطلاعات غنی طی پویایی گروه، در ارتباط با موضوع مطالعه به دست آمد. همچنین از تکنیک مصاحبه عمیق^۳ برای دستیابی به اطلاعات مورد نیاز پژوهش بهره گرفته شد. این مصاحبه‌ها در قالب مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته^۴ انجام گرفت (فلیک، ۲۰۱۲؛ تنهایی، ۱۳۸۸؛ سفیری، ۱۳۹۴).

در این پژوهش چهار نشست مصاحبه گروه متمرکز با بهره‌برداران از منابع آب شبکه آبیاری هلیلان برگزار شد. در این سلسله نشست‌ها که شرکت‌کنندگان کشاورزان بهره‌بردار مطلع در نقاط بالادست، میان‌دست و پایین‌دست شبکه آبیاری بودند، هر گروه به‌طور متوسط از هشت نفر تشکیل می‌شد. برای نشست‌ها محلی انتخاب شد که داده‌ها در بستر آن گردآوری شود و موقعیتی تعاملی ایجاد شود که به زندگی روزمره شرکت‌کنندگان نزدیک‌تر باشد (مورگان، ۱۳۹۴)؛ بنابراین نشست‌های مصاحبه گروه متمرکز در محل ایستگاه پمپاژ یا مسجد روستاها برگزار شد تا شرکت‌کنندگان احساس نگرانی نکنند و در بیان نظرات راحت باشند. همچنین از تکنیک مصاحبه عمیق برای دستیابی به اطلاعات مورد نیاز پژوهش استفاده شد. این مصاحبه‌ها در قالب مصاحبه‌های نیمه‌ساخت‌یافته انجام شده است که در آن سؤالات کلی و عناصری که قرار است مورد مصاحبه قرار گیرد گنجانده شد و مکانی برای پاسخگویی در مقابل آن فراهم شد. این مصاحبه‌ها با ده نفر از کارکنان و کارشناسان ادارات امور آب و جهاد کشاورزی شهرستان‌های استان ایلام صورت پذیرفت. ساختار مصاحبه‌ها بین مصاحبه‌های استاندارد و غیراستاندارد بود و در آن سؤالات و موضوعاتی از پیش تعیین شده وجود داشت. با این حال پرسش‌ها هرچند به شکلی منظم از شرکت‌کنندگان پرسیده می‌شد، مصاحبه‌گر خود را مجاز می‌دانست تا اندازه‌ای به نکاتی فراتر از پاسخ پرسش‌ها دست یابد و از موضوع خارج شود (فلیک، ۲۰۱۲؛ ساروخانی، ۱۴۰۲؛ سفیری، ۱۳۹۴).

جامعه هدف در این تحقیق بدین شرح بود: ۱. کشاورزان بهره‌بردار از منابع آب کشاورزی و تأسیسات وابسته در شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان (تعداد بهره‌برداران شبکه آبیاری هلیلان که همه آن‌ها مرد هستند ۶۳۰ نفر است که در چهار روستای سامان، خرده‌چشمه، چشمه‌ماهی و شهرک امام ساکن هستند) و ۲. کارشناسان ادارات امور آب و جهاد کشاورزی شهرستان‌های استان ایلام

1. Grounded Theory
2. Focus Group
3. In-depth interview
4. Semi-structured interview

که شناخت و تجربه لازم را درخصوص بهره‌برداری از شبکه آبیاری مذکور داشتند. نمونه پژوهش با استفاده از نمونه‌گیری نظری^۱ و تعریف تدریجی نمونه در فرایند تحقیق به‌دست آمد. پژوهشگران نمونه را گام‌به‌گام در پیوند با میدان و به هنگام گردآوری داده‌ها شکل دادند و تا اشباع نظری^۲، انتخاب نمونه ادامه یافت. تحلیل داده‌ها با کدگذاری باز^۳، محوری^۴ و گزینشی^۵ (محم‌پور، ۱۳۹۷؛ ابوالعالی، ۱۳۹۰) صورت پذیرفت و مقوله‌های اصلی^۶ استخراج شدند. به‌منظور دستیابی به قابلیت اعتماد^۷، از مشارکت‌کنندگان خواسته شد یافته‌های تحقیق را ارزیابی کنند و درباره صحت آن و تفاسیر و برداشت‌های محققان نظر دهند. همچنین در این زمینه، چندین متخصص که در کار پژوهش کیفی و امور شبکه آبیاری تجربه داشتند، بر مراحل مختلف رمزگذاری، مفهوم‌سازی، استخراج مقوله‌ها و برداشت‌های محققان نظارت کردند. از این افراد خواسته شد که برداشت خود را از مصاحبه‌ها و مفاهیم و در مرحله بعدی، مقوله‌ها بیان کنند. این برداشت‌ها با نظر محققان مطابقت داده شد که نزدیکی برداشت این افراد به برداشت محققان پشتوانه علمی تحقیق را محکم‌تر ساخته است. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه مورد بررسی بهره‌برداران شبکه آبیاری هلیلان در جدول‌های ۱ و ۲ مشاهده می‌شود.

جدول ۱. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه مورد بررسی بهره‌برداران شبکه آبیاری هلیلان

شماره شرکت کننده	سن	مقدار زمین (هکتار)	تعداد قطعات	اجاره / مالک	تحصیلات
۱	۶۰	۱	۲	مالک	بی سواد
۲	۶۰	۲	۲	مالک	سیکل
۳	۴۸	۰/۵	۱	مالک	دیپلم
۴	۴۷	۲/۵	۳	مالک	پنجم ابتدایی
۵	۲۳	۱	۲	مالک	دیپلم
۶	۳۷	۰/۵	۲	مالک	لیسانس
۷	۵۵	۱/۵	۲	مالک	سیکل
۸	۶۵	۲	۲	مالک	بی سواد
۹	۷۰	۴	۳	مالک	بی سواد
۱۰	۳۶	۰/۲۵	۱	مالک	دیپلم
۱۱	۴۷	۲	۲	مالک	دیپلم
۱۲	۴۸	۱	۲	مالک	سیکل
۱۳	۵۵	۲	۲	مالک و اجاره	سیکل
۱۴	۶۳	۰/۵	۱	مالک	بی سواد
۱۵	۳۹	۱	۲	مالک	سیکل
۱۶	۵۳	۶	۳	مالک	دیپلم
۱۷	۳۵	۲/۵	۲	مالک و اجاره	فوق دیپلم
۱۸	۴۴	۵	۲	مالک و اجاره	دیپلم

1. Theoretical sampling
2. Theoretical saturation
3. Open coding
4. Axial coding
5. Selective coding
6. Main categories
7. Trustworthability

شماره شرکت کننده	سن	مقدار زمین (هکتار)	تعداد قطعات	اجاره / مالک	تحصیلات
۱۹	۴۲	۴/۵	۲	اجاره	سیکل
۲۰	۴۹	۲/۵	۱	مالک	سیکل
۲۱	۳۳	۱	۲	مالک	لیسانس
۲۲	۵۸	۶	۲	مالک	سیکل
۲۳	۶۷	۱/۵	۲	مالک	بی سواد
۲۴	۴۵	۰/۵	۲	مالک	لیسانس
۲۵	۴۸	۲/۵	۳	مالک	دیپلم
۲۶	۳۲	۰/۵	۱	مالک	دیپلم
۲۷	۶۲	۰/۵	۱	مالک	خواندن و نوشتن
۲۸	۶۵	۵	۳	مالک	بی سواد
۲۹	۳۸	۱	۲	اجاره	دیپلم
۳۰	۳۵	۱	۲	مالک	دیپلم
۳۱	۵۲	۱/۵	۲	مالک	پنجم ابتدایی
۳۲	۴۸	۷	۳	مالک	سیکل

جدول ۲. خلاصه ویژگی های جمعیت شناختی نمونه مورد بررسی بهره برداران شبکه آبیاری هلیلان

ویژگی	توضیحات
سن	میانگین: ۴۸/۰۷ از ۲۳ تا ۷۰ سال
مقدار زمین	میانگین: ۲/۲ از ۰,۲۵ تا ۷ هکتار
تعداد قطعات	نما: ۲ از ۱ تا ۳ قطعه
اجاره/مالک	نما: مالک -
تحصیلات	سیکل و پایین تر: ۶۰ درصد از بی سواد تا لیسانس

۴. یافته های پژوهش

در تحقیق حاضر در مرحله کدگذاری باز داده ها در مجموع ۳۰۹ مفهوم از میان گزاره های موجود در داده های گروه های متمرکز بهره برداران و مصاحبه های کارشناسان ادارات امور آب و جهاد کشاورزی استخراج شد که ۱۶۹ مورد مربوط به نشست های مصاحبه گروه متمرکز بهره برداران شبکه آبیاری و ۱۴۰ مورد نیز از مصاحبه های کارشناسان ادارات امور آب و جهاد کشاورزی مرتبط با شبکه آبیاری هلیلان به دست آمد. در مرحله دوم کدگذاری (کدگذاری محوری) از میان مفاهیم استخراج شده از گروه های متمرکز با بهره برداران شبکه هلیلان، در مجموع ۸۶ مفهوم مهم که می توانستند در ساخت مدل داده محور مورد استفاده قرار گیرند، انتخاب شدند که به تناسب ارتباط و نزدیکی به یکدیگر، ۲۱ مقوله اصلی مدل پارادایمی شبکه آبیاری هلیلان در این پژوهش را تشکیل دادند. همچنین از میان مفاهیم استخراج شده از مصاحبه های کارشناسان، در مجموع ۸۲ مفهوم مهم که می توانستند در ساخت نظریه زمینه ای مورد استفاده قرار گیرند، انتخاب شدند که به تناسب ارتباط و نزدیکی آن ها به یکدیگر، ۱۸ مقوله اصلی مرتبط با مدل پارادایمی شبکه آبیاری را تشکیل دادند. بعد از کدگذاری محوری که مقوله ها براساس مفاهیم مستخرج از داده ها بر ساخته شدند، نوبت به آخرین مرحله کدگذاری یعنی کدگذاری گزینشی رسید. در کدگذاری گزینشی که سومین مرحله تحلیل است، از بین مدل های پارادایمی، مقوله

مرکزی انتخاب و روایتی توصیفی درباره آن بر ساخته می‌شود. کدگذاری گزینشی، فرایند یکپارچه‌سازی و پالایش مقوله‌ها است. برای این کار ابتدا باید مقوله مرکزی را گزینش کرد. مقوله مرکزی که گاه آن را مقوله هسته‌ای^۱ خوانده‌اند، نمایانگر مضمون اصلی پژوهش است (تنهایی، نکهت و حسینی‌فر، ۱۳۹۵)؛ بنابراین در این تحقیق تلاش محققان بر آن قرار گرفت که مقوله‌های انتزاعی به‌دست‌آمده از داده‌های پژوهش را در مرحله کدگذاری گزینشی به‌صورت منطقی در کنار یکدیگر قرار دهند و روابط منطقی بین آن‌ها را کشف کنند. اولین فعالیت، انتخاب مقوله هسته‌ای بود که با توجه به داده‌ها، «شکست کارکردی نظام بهره‌برداری از منابع آب و تأسیسات وابسته در شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان» به‌عنوان مقوله هسته‌ای برگزیده شد تا مقوله‌های دیگر در ارتباط با آن، در قالب شرایط علی^۲، شرایط مداخله‌گر^۳، شرایط زمینه‌ای^۴، راهبردها و پیامدها، مدل پارادایمی پژوهش را شکل دهند. موضوع شکست کارکردی^۵ نظام بهره‌برداری از منابع آب و تأسیسات وابسته به‌عنوان مقوله هسته‌ای این پژوهش، در بسیاری از نظرات شرکت‌کنندگان وجود داشت؛ چنان‌که آن‌ها به نکاتی از جمله: ۱. اجرای ناصحیح متشکل کردن بهره‌برداران منطقه؛ ۲. ناتوانی تعاونی آب‌بران؛ ۳. ایجاد تعاونی آب‌بران به شکل صوری؛ ۴. عدم فعالیت تعاونی آب‌بران ایجادشده و... اشاره داشتند؛ برای مثال یک نفر از کشاورزان بهره‌بردار شبکه آبیاری اظهار داشت:

«قبلاً پیمانکار شخصی بوده است، ولی بعداً تعاونی تشکیل شد. این تعاونی صوری است و کار زیادی انجام نمی‌دهد. تعاونی باید عضو داشته باشد. تعاونی یک فرد نیست. مدیرعامل دارد و یک سری اعضا دارد. ما انتظار داریم کلیه اعضای تعاونی نظارت داشته باشند و نه اینکه صوری باشد، بلکه عملی باشد.»

یکی از کارشناسان وزارت نیرو نیز عنوان کرد:

«هرچند اینجا در چند سال اخیر، وزارت نیرو و جهاد کشاورزی یک کارهایی را به اسم ایجاد تشکلهای و تعاونی‌های آب‌بران انجام داده‌اند و می‌دهند و برخی امور تصدی‌گری را به مردم واگذار می‌کنند، اما به نظر من این کارها نتوانسته به بهبود و کنترل وضع موجود کمک کند.»

بنابراین، این مقوله هسته‌ای شاخصی است که براساس آن می‌توان نظام بهره‌برداری از شبکه آبیاری هلیلان را سنجید. در شبکه آبیاری هلیلان، نظام بهره‌برداری از منابع آب، تعاونی آب‌بران وحید هلیلان است که بالغ بر ۷۰۰ سهامدار و ۱۱۰۰ هکتار اراضی کشاورزی ذی‌نفع دارد.

در مدل پارادایمی پژوهش، سیزده مقوله عمده شرایط علی تأثیرگذار در بروز پدیده اصلی (مقوله هسته‌ای) هستند که بهره‌برداران و کارشناسان مرتبط با شبکه آبیاری هلیلان در چهار مورد آن‌ها اشتراک نظر دارند. این شرایط به شرح موارد زیرند: ۱. سطح پایین هماهنگی و همکاری ارگان‌های دست‌اندرکار؛ ۲. ایجاد تشکلهای صوری برای رفع تکلیف ادارات؛ ۳. ناکارآمدی سازمان‌های دولتی مسئول در شبکه آبیاری؛ ۴. عدم استقبال کشاورزان از عضویت در تعاونی آب‌بران.

شرایط علی از نظر کارشناسان مرتبط با شبکه آبیاری نیز عبارت‌اند از: ۱. نبود سیاست‌گذاری مشخص و روشن در قوانین مرتبط با مشارکت مردم در مدیریت منابع آب؛ ۲. دیده‌نشدن نقش مشارکتی مردم بومی و کشاورزان بهره‌بردار در مرحله مطالعه و اجرای

1. Core category
2. Casual conditions
3. Intervening conditions
4. Context conditions
5. Ineffectiveness

طرح؛ ۳. نگاه ابزاری دولت به مشارکت مردم و تمرکز بر مشارکت مالی بهره‌برداران؛ ۴. نبود ظرفیت لازم در دستگاه‌های مسئول برای انجام اقدامات اجتماعی؛ ۵. عدم حمایت دولتی از تعاونی آبران پس از تأسیس؛ و ۶. محافظه‌کار بودن کشاورزان؛

شرایط علی از نظر بهره‌برداران شبکه آبیاری شامل موارد زیر است: ۱. بی‌اعتنایی دولت به بهره‌برداران؛ ۲. عدم رعایت فرایند مردم‌سالارانه و رأی‌گیری در تشکیل تعاونی آبران؛ و ۳. عدم اطلاع‌رسانی کافی درخصوص تشکیل تعاونی آبران.

براساس یافته‌های این پژوهش، از میان نه مورد شرایط زمینه‌ای شناسایی شده، بهره‌برداران و کارشناسان شبکه آبیاری هلیلان در دو مورد اشتراک نظر دارند. این مقوله‌ها (شرایط زمینه‌ای) با فراهم آوردن بسترها و زمینه‌های کلی بر شکل‌گیری پدیده اصلی مؤثر بوده‌اند؛ چنان‌که شرایط زمینه‌ای عموماً دربرگیرنده شرایطی است که اساساً پدیده هسته‌ای مورد نظر در بستر و شرایط آن، امکان بروز و ظهور می‌یابد. آن‌ها عوامل علی نیستند، اما وجودشان در محیط اجتماعی و در فرایند شکل‌گیری پدیده، ضروری است.

در مدل پارادایمی این پژوهش، شرایط زمینه‌ای به شرح زیر هستند.

شرایط زمینه‌ای مشترک در نظرات بهره‌برداران و کارشناسان محلی عبارت‌اند از: ۱. وجود خرده‌مالکی و عدم یکپارچگی اراضی؛ و ۲. تأثیر منفی تجربه شرکت سهامی زراعی در ادوار گذشته در منطقه.

شرایط زمینه‌ای از نظر بهره‌برداران شبکه آبیاری شامل موارد زیر می‌شود: ۱. افزایش کشت و عدم آیش‌کاری؛ ۲. مشکل لایروبی؛ ۳. تأخیر در اقدامات دولتی؛ و ۴. اجرای بد طرح آبیاری بارانی در منطقه؛

شرایط زمینه‌ای از نظر کارشناسان مرتبط با شبکه آبیاری نیز به قرار زیر است: ۱. سلطه دولتی بر مدیریت شبکه آبیاری؛ ۲. تشکیل تعاونی آبران به‌عنوان نظام بهره‌برداری؛ و ۳. نحوه استفاده از خدمات شرکت مشاور.

چند مقوله مهم نیز در قالب شرایط مداخله‌گر در ارتباط با مقوله هسته‌ای تحقیق حاضر بودند. شرایط مداخله‌گر درخصوص شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان شامل مقوله‌های «مشکل کمبود آب»، «مطالبه‌گری بهره‌برداران» و «کاهش اعتماد بهره‌برداران به دولت» هستند. شرایط مداخله‌گر عموماً به شرایط ساختاری کلانی اشاره دارد که بر راهبردهای مشارکت‌کنندگان در پژوهش تأثیر می‌گذارد. این شرایط کلی‌تر و کلان‌تر از شرایط زمینه‌ای هستند و پدیده هسته‌ای مدل پارادایمی را تشدید یا تضعیف می‌کنند.

راهبردهای مشارکت‌کنندگان در این پژوهش، شامل دو بخش مثبت و منفی به شرح موارد زیر هستند. راهبردها بیانگر آن دسته از تعامل‌ها و کنش‌هایی است که کنشگران در قبال آن شرایط از خود بروز داده‌اند. به عبارت دیگر، این بعد جریان کنش‌ها، تعامل‌ها و عواطفی را دربرمی‌گیرد که در پاسخ به رویدادها، موقعیت‌ها و مسائل روی می‌دهند.

راهبردهای بهره‌برداران عبارت‌اند از: ۱. مخالفت با پرداخت آب‌بها؛ ۲. عدم انجام لایروبی توسط کشاورزان به دلیل پرداخت آب‌بها به دولت؛ و ۳. پرهیز از همکاری با دولت.

براساس شرایط فوق، شاهد شکست کارکردی نظام بهره‌برداری از منابع آب و تأسیسات وابسته در شبکه آبیاری مذکور هستیم که مهم‌ترین پیامدهای این فرایندها در مدل پارادایمی این بررسی شامل «نارضایتی بهره‌برداران از دولت»، «بروز منازعه»، «احساس فرایندهای ناعادلانه در جامعه بهره‌بردار»، «صدمه به باور برون‌سپاری و کاهش تصدی‌گری دولت»، «عدم احساس مالکیت شبکه آبیاری از سوی بهره‌برداران» و «عدم کنشگری و نقش‌پذیری بهره‌برداران» است. بخشی از مقوله‌های برپا شده از مفاهیم استخراج شده از گروه‌های قانونی بهره‌برداران شبکه آبیاری هلیلان در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳. بخشی از مقوله‌های بر‌ساخت‌شده از مفاهیم استخراج‌شده از گروه‌های کانونی بهره‌برداران شبکه آبیاری هلیلان

ردیف	مفاهیم	فراوانی	مقوله
۱	قطعه قطعه شدن اراضی و تحویل به دهقانان در زمان اصلاحات ارضی	۱	وجود خرده‌مالکی و عدم یکپارچگی اراضی
۲	تشدید خرده‌مالکی بر اثر توارث	۱	
۳	مشکل با اداره امور آب	۲	نارضایتی از دولت
۴	عدم رضایت از دولت و مسئولان منطقه	۴	
۵	فشار دولتی جهت اخذ آب بها	۳	
۶	حضور جسته و گریخته ارگان‌های دولتی	۱	
۷	مشکل بروکراسی دولتی در روند تعمیرات	۱	
۸	عدم برخورد مناسب با سارق دریچه‌های کانال آبیاری	۱	
۹	بی‌اعتنایی دولت به خواسته‌های کشاورزان	۵	بی‌اعتنایی دولت نسبت به بهره‌برداران
۱۰	عدم توجه دولت در به هنگام‌سازی برآوردهای نیاز آب شبکه	۳	
۱۱	تصور اینکه دولتمردان و مهندسان، کشاورزان را دست کم می‌گیرند	۱	
۱۲	عدم برگزاری دوره‌های آموزشی و جلسات توجیهی در خصوص آبیاری از طرف ارگان‌های مربوطه دولتی	۲	
۱۳	عدم توجه و نظرخواهی از کشاورزان برای اجرای آبیاری تحت فشار (بارانی)	۳	
۱۴	مخالفت با پرداخت آب‌بها	۱	مخالفت با پرداخت آب‌بها
۱۵	آب‌بها گران است	۱	
۱۶	لزوم تغییر نحوه احتساب آب‌بها	۱	
۱۷	ناعادلانه بودن توزیع آب در اراضی شبکه	۱	احساس فرایندهای ناعادلانه
۱۸	ناعادلانه بودن دریافت آب بها در صورت کم مصرفی	۵	
۱۹	تعاونی آب‌بران ایجاد شده صوری است	۵	ایجاد تعاونی آب بران به شکل صوری
۲۰	عدم رای‌گیری در تشکیل تعاونی	۲	عدم رعایت فرایند دموکراتیک و رای‌گیری در تشکیل تعاونی
۲۱	انتخاب اعضای تعاونی آب‌بران از یک خانواده	۱	
۲۲	ضعف مجری طرح در اجرای آبیاری بارانی	۲	اجرای بد طرح آبیاری بارانی در منطقه
۲۳	بروز خسارت برای کشاورزان به خاطر اجرای آبیاری تحت فشار	۲	
۲۴	عدم پرداخت خسارات ۲ سال کشت نکردن بر اثر اجرای آبیاری تحت فشار	۲	
۲۵	پذیرش مشروط آبیاری تحت فشار	۲	
۲۶	عدم استفاده از تجهیزات مرغوب در ساخت آبیاری بارانی	۲	

در ادامه، به تحلیل برخی از مقوله‌ها برحسب نوع مقوله می‌پردازیم.

۴-۱. ناهماهنگی و همکاری ضعیف ارگان‌های دست‌اندرکار

یکی از مهم‌ترین شرایط علی مشترک در نظرات بهره‌برداران و کارشناسان شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان که مؤثر بر پدیده هسته‌ای پژوهش حاضر است، «ناهماهنگی و همکاری ضعیف ارگان‌های ذی‌مدخل» است. مهم‌ترین ارگان‌های ذی‌مدخل و دست‌اندرکار درخصوص اجرا و بهره‌برداری شبکه‌های آبیاری و زهکشی، شرکت‌های آب منطقه‌ای استان‌ها و ادارات امور آب شهرستان‌ها از طرف وزارت نیرو به همراه جهاد کشاورزی استان و شهرستان‌ها هستند. در این راستا وزارت نیرو و شرکت‌های تابع آن، تأمین آب، انتقال

آب، مدیریت، بهره‌برداری و نگهداری از شبکه‌های آبیاری و زهکشی را با صرف هزینه‌های قابل‌توجه انجام می‌دهند و به‌عنوان دست‌اندرکار مدیریت این شبکه‌ها، خدمات مورد نیاز کشاورزان و آب‌بران ذی‌نفع را فراهم می‌کنند. وزارت جهاد کشاورزی نیز از طریق ایجاد نهادهایی مانند شرکت‌های تعاونی تولید، تعاونی آب‌بران، شرکت‌های سهامی زراعی و کشت و صنعت‌ها، اقدامات لازم برای متشکل کردن بهره‌برداران و استقرار نظام بهره‌برداری از آب و خاک کشاورزی را انجام می‌دهد.

در گذشته اهمیت و ضرورت استقرار نظام بهره‌برداری از آب و خاک کشاورزی، دولت را بر آن داشت که در سال ۱۳۸۷ با تصویب آیین‌نامه اجرایی ماده ۱۱ قانون تشکیل وزارت جهاد کشاورزی مصوب ۱۳۷۹ به تفصیل به ابعاد و چارچوب استقرار نظام بهره‌برداری از آب کشاورزی و ارتقای نقش مردم در شبکه‌های آبیاری و تعیین وظایف وزارت‌های جهاد کشاورزی و نیرو در شکل‌گیری تشکلهای آب‌بران پردازد؛ به‌طوری‌که در ماده ۶ این آیین‌نامه، دو وزارتخانه موظف شدند قبل از ایجاد هرگونه سازه تأمین آب کشاورزی و شبکه‌های آبیاری و زهکشی، هماهنگی و اقدامات لازم را برای ایجاد و سامان‌دهی نظام‌های بهره‌برداری، به‌منظور مشارکت و تعامل مؤثر بهره‌برداران در کلیه مراحل مطالعه، اجرا و نیز پذیرش مسئولیت‌ها و اختیارات بهره‌برداری، نگهداری و مدیریت آبیاری از سازه‌های یادشده را به‌عمل آورند. باین‌حال به‌نظر می‌رسد به‌دلیل اهداف سازمانی متفاوت، این دو ارگان دارای رویکردهای متفاوت درخصوص بهره‌برداری از منابع آب کشاورزی هستند؛ چنان‌که وزارت جهاد کشاورزی امنیت غذایی و خودکفایی در تأمین محصولات کشاورزی کشور را در دستور کار دارد و وزارت نیرو به دنبال تأمین آب برای همه بخش‌های مصرف شامل شرب و بهداشت، صنعت، زیست‌محیطی و کشاورزی است. با توجه به اینکه بخش کشاورزی مصرف‌کننده عمده منابع آب کشور با بهره‌وری، توجیه اقتصادی و اولویت کمتر است، در رویکرد وزارت نیرو و کارشناسان آن، میزان کشاورزی و الگوی کشت در کشور ما بیش از توان اکولوژیکی و میزان آب در دسترس کشور است که ضروری است سیاست‌های کاهش یا حداقل تثبیت سطح زیر کشت با رویکرد شرایط کاهش مصرف و صرفه‌جویی اعمال شود؛ بنابراین، این شرایط سبب ناهماهنگی ارگان‌های ذی‌مدخل در خصوص توسعه بهره‌مندی از منابع آب در شبکه آبیاری هلیلان شده است.

به گفته کارشناس ۷: «علی‌رغم اقدامات صورت‌گرفته درخصوص شکل‌گیری تعاونی آب‌بران، هماهنگی لازم بین ما و جهاد کشاورزی انجام نمی‌شود. متأسفانه از آسیب‌هایی که متوجه شبکه‌های آبیاری از جمله همین شبکه آبیاری هلیلان است، این است که شاهد سطح بسیار پایین همسویی و همکاری جهاد کشاورزی و امور آب (وزارت نیرو) هستیم.»

کارشناس ۶ از امور آب عنوان کرد: «در اینجا هر سازمانی دارد کار خودش را انجام می‌دهد. برای آبیاری تحت فشار ما داشتیم کار می‌کردیم که گفتند شبکه‌های فرعی ۳ و ۴ با جهاد کشاورزی است و ناگهان گفتند کار را تحویل آن‌ها دهید. در حین کار برای ما نامه آمد که نقشه‌ها و امکانات و ادامه کار را تحویل جهاد کشاورزی بدهید. چندین جلسه هم با جهاد کشاورزی گذاشتیم تا کار را ادامه دهند و الان هم به‌کندی روند کار ادامه دارد و بخش‌های اجراشده را به ما تحویل نداده‌اند.»

بهره‌بردار ۲ نیز که از نحوه و میزان خدمات و همکاری دولتی ناراضی بود، بیان کرد: «ضعف مدیریتی شبکه آبیاری ما خیلی زیاد است. به نظر من در وهله اول بین امور آب و جهاد کشاورزی و پیمانکار و سازمان پیش‌بینی هواشناسی هماهنگی نیست. پیشنهاد می‌کنم این ارگان‌ها اول سال زراعی با هم قرارداد ببندند و هر ماه یک جلسه مشترک با هم داشته باشند.»

این مقوله اصلی در ارتباط و همپوشانی با مقوله‌های اصلی دیگری در مدل پارادایمی پژوهش از جمله «ایجاد تعاونی‌های صوری برای رفع تکلیف ادارات»، «ناکارآمدی سازمان‌های دولتی مسئول در شبکه»، «نبود سیاست‌گذاری مشخص و روشن در قوانین مرتبط با مشارکت مردم در مدیریت منابع آب» و «عدم حمایت دولتی از تعاونی آب‌بران پس از تأسیس» قرار می‌گیرد.

۴-۲. وجود خرده‌مالکی و عدم یکپارچگی اراضی

یکی از شرایط زمینه‌ای مشترک در نظرات بهره‌برداران و کارشناسان مورد بررسی در این تحقیق، «وجود خرده‌مالکی و عدم یکپارچگی اراضی» است. خردی و پراکندگی اراضی در قالب بهره‌برداری‌های کشاورزی با مسائلی از قبیل ضعف سازمان و مدیریت، اطلاعات و فناوری ضعیف، نیروی انسانی غیرماهر و کم‌سواد، کوچکی و اندازه‌های غیرهندسی واحدهای بهره‌برداری و در نتیجه استفاده نامناسب از روش‌ها و فنون و ابزار و ماشین‌آلات نوین کشاورزی، در جهت افزایش بهره‌وری با حفظ محیط‌زیست پیوستگی داشته و در مجموع به عنوان یک مانع ساختاری یا نرم‌افزاری عمده، بر سر راه توسعه کشاورزی قرار گرفته است. این امر ضرورت ایجاد نظام‌های بهره‌برداری نوین و مناسب را ایجاد می‌کند. در همین راستا ضروری است ایجاد و نهادمند کردن تشکلهای اقتصادی تولید کشاورزی برای بهره‌برداری‌های خرد دهقانی مورد توجه خاص قرار گیرد. برخی کشاورزان به خرد شدن زمین‌هایشان به دلیل توارث در طی زمان اشاره داشتند. به سخن کشاورز ۱۰: «کسی که مثلاً هفت فرزند داشته و فوت شده، زمین‌هایش رسیده به هفت نفر و زمین‌ها به مرور زمان کوچک شده است.»

در کنار توارث، اصلاحات ارضی دهه ۱۳۴۰ شمسی هم از نظر برخی کارشناسان دلیل خرد شدن اراضی اعلام شده است. در نتیجه این شرایط زمینه‌ای، کاهش بهره‌وری منابع آب، عدم توسعه کشاورزی اقتصادی و مکانیزه و شکست کارکردی نظام بهره‌برداری بروز کرده است.

۴-۳. ایجاد تشکلهای صوری و ناکارآمدی سازمان‌های دولتی مسئول در شبکه

درخصوص «ایجاد تعاونی‌های صوری برای رفع تکلیف ادارات»، بهره‌بردار ۲۱ اظهار داشت: «قبلاً پیمانکار شخصی بود، ولی بعداً تعاونی تشکیل شد. این تعاونی صوری است و کار زیادی انجام نمی‌دهد. تعاونی باید عضو داشته باشد. تعاونی یک فرد نیست. مدیرعامل دارد و یک سری اعضا دارد. ما انتظار داریم کلیه اعضای تعاونی نظارت داشته باشند و نه اینکه صوری باشد، بلکه باید عملی باشد. این تعاونی صوری است. اگر صوری نبود، الان باید روی آب شبکه نظارت می‌داشت. اینکه می‌گویند تعاونی ایجاد شده است، از نظر ما با قبلاً که دست پیمانکار شخصی بود، هیچ فرقی نمی‌کند.»

بهره‌بردار ۱۹ که احساس می‌کرد تعاونی آب‌بران ایجاد شده هیچ فعالیت و اختیارات و مسئولیتی در نظارت بر شبکه آبیاری ندارد، عنوان کرد: «این تعاونی ایجاد شده الکی است.»

کارشناس ۳ از جهاد کشاورزی گفت: «بسیاری از تشکلهای ایجاد شده‌اند، در عمل فعالیتی ندارند و گویا فقط رفع تکلیف شده است.»

براساس رویه‌های جاری، شرکت‌های تعاونی زیر نظر اداره تعاون روستایی تشکیل می‌شوند و هر تعاونی دارای سه رکن مجمع عمومی، هیئت‌مدیره و بازرسان است. بازرسان وظیفه نظارت بر عملکرد هیئت‌مدیره و اجرای مصوبات مجمع عمومی را برعهده دارند. با وجود این، از بیان شرکت‌کنندگان مشهود است که مقررات به درستی اجرا نمی‌شود.

درباره مقوله اصلی «ناکارآمدی سازمان‌های دولتی مسئول در شبکه» کارشناس ۹ از وزارت نیرو توضیح داد: «در ارتباط با حمایت از تعاونی‌ها بعد از تأسیس آن‌ها، با توجه به تکالیف قانونی تعریف شده برای وزارت نیرو و جهاد کشاورزی، عمده وظایف درخصوص آموزش و توانمندسازی برعهده وزارت جهاد کشاورزی است که لازم است برای عملیاتی کردن آن‌ها تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری لازم انجام شود. مطابق اسناد بالادستی و قوانین و دستورالعمل‌ها محوریت مواجهه و آموزش و توانمندسازی و متشکل کردن جامعه

کشاورزان و بهره‌برداران از این طرح با جهاد کشاورزی و بخش ترویج است که متأسفانه این اقدامات در آن ارگان به‌درستی و در راستای مدیریت صحیح آب انجام نمی‌شود.»

ایران یکی از قدیمی‌ترین مناطق جهان است که از دیرباز برای استفاده از منابع آب و خاک ضوابط و معیارهای مناسبی داشته و در هر نقطه از این سرزمین متناسب با شرایط اقلیمی، اجتماعی، فرهنگی و سنت‌های رایج کشاورزی، مدیریت بهره‌برداری سنتی از منابع آب و نظام بهره‌برداری خاصی در آن حاکم بوده است. از سال ۱۳۴۱ به بعد، با اجرای اصلاحات اراضی و واگذاری اراضی به کشاورزان و حذف مدیریت مالکان عمده از یک سو و سرمایه‌گذاری‌های وسیع دولت در بخش آب و کشاورزی از سوی دیگر، تشکلهای بهره‌برداری سنتی و نظام‌های حاکم بر آن‌ها جایگاه مؤثر خود را از دست دادند و دولت به‌عنوان صاحب و متولی سرمایه‌های ملی، مسئولیت بهره‌برداری از آب را در تمام مراحل تأمین، انتقال و توزیع حتی تا حد مزارع به‌عهده گرفت. در این زمان، نظام‌های بهره‌برداری جدیدی که با خلق و خوی کشاورزان چندان سازگاری نداشت جایگزین نظام سنتی شد (فلاح‌رستگار، یوسفی و هزارخانی، ۱۳۹۰). با توجه به موارد پیش‌گفته، شایان ذکر است که نسل‌های پیشین کشاورزان ایران در استفاده از منابع آب کشاورزی به‌خوبی عمل کرده و در مدیریت منابع آب همکاری و مشارکت داشته‌اند. با این حال از زمان ورود دولت به عرصه آب، کشاورزان از ساختار مدیریت آب حذف شده‌اند و به‌نظر می‌رسد این نوع مدیریت، نقطه آغاز بحران آب در کشور بوده است.

۴-۴. تأثیر منفی تجربه شرکت سهامی زراعی در ادوار گذشته در منطقه

یکی دیگر از شرایط زمینه‌ای، «تأثیر منفی تجربه شرکت سهامی زراعی در ادوار گذشته» در منطقه است که در گفته‌های بهره‌برداران شبکه آبیاری هلیلان شنیده می‌شد؛ برای مثال بهره‌بردار ۲ بیان کرد: «پدران ما الان هم به ما می‌گویند که زمان شاه برای ما زمین تهیه شد و به پدران ما دادند، ولی در قدیم به اسم سهامی زراعی حق پدران ما را خوردند. یک روز پدران ما گول خورده‌اند و الان خدا هم بیاید بگوید اراضی را یکپارچه کنیم، ما دیگر قبول نداریم. قبلاً به ما گفتند تعاونی ایجاد می‌کنیم برایتان، ولی ما می‌گفتیم نه، نمی‌خواهیم. چون قبلاً یک بار این زمین‌ها را به اسم سهامی زراعی مدیریتش را دادند به یک عده دزد.»

به گفته کارشناس ۷: «یکی از اساسی‌ترین مشکلاتی که از گذشته نظام بهره‌برداری سهامی زراعی به‌وجود آورده است، موضوع یکپارچه‌سازی اراضی بوده که در زمان برداشت به گفته خود کشاورزان و ریش‌سفیدان و قدیمی‌ترهای آن‌ها عادلانه تقسیم نکرده‌اند. مردم می‌گویند که پس از عضویت در شرکت سهامی زراعی، فقط به‌عنوان سهامدار و نیروی کار در داخل شرکت سهامی زراعی دهه ۴۰ حضور داشته‌اند و نقشی در مدیریت کشاورزی و آبیاری شرکت سهامی نداشته‌اند.»

بنابراین با توجه به اقدامات و تجربه تاریخی بهره‌برداران، شرکت‌های سهامی زراعی که طی سال‌های ۱۳۴۲ الی ۱۳۵۵ در منطقه هلیلان رواج داشته، مشکلاتی را برای بهره‌برداران به‌وجود آورده است که ذهنیت منفی به آن شرکت‌های سهامی زراعی دارند و این ذهنیت منفی را به سایر اشکال تعاونی و هرگونه یکپارچگی در اراضی تسری می‌دهند و با احتیاط فراوان با این مقوله مواجه می‌شوند؛ چنان که در حال حاضر هم از تعاونی آب‌بران ایجادشده به نام پیمانکار یاد می‌کنند و از استفاده از نام تعاونی و شرکت هم پرهیز می‌کنند. در اینجا مشخص می‌شود که اجرای نادرست برنامه‌های صحیح در طرح‌های توسعه‌ای چگونه بر نگرش و اعتماد جوامع محلی تأثیرگذار است و می‌تواند مبنای مسائل و اختلافات فزاینده شود.

۴-۵. رعایت‌نشدن فرایند مردم‌سالارانه و رأی‌گیری در تشکیل تعاونی آب‌بران

«رعایت‌نشدن فرایند مردم‌سالارانه^۱ و رأی‌گیری در تشکیل تعاونی آب‌بران» و «عدم اطلاع‌رسانی کافی درخصوص تشکیل تعاونی آب‌بران»، شرط علی دیگری است که بر مقوله هسته‌ای پژوهش اثر علی دارند. اجرای برنامه‌های مدیریت مشارکتی منابع و مصارف آب در صورتی موفق خواهد بود که بر پایه نیازها، دانش، تجربه‌ها و توان ساکنان محلی طرح‌ریزی شود تا به این ترتیب، شرایط برای گفتگوی آزاد و توافق و اجماع برای قبول مسئولیت‌های فردی و جمعی و اقدام عملی درون گروه و بین گروه تسهیل شود؛ بنابراین آگاه‌سازی و مشارکت در زمینه‌های فکری و تصمیم‌سازی ساکنان محلی، قانون توسعه مشارکتی در حل بحران منابع آب است و سازمان‌های دولتی بدون توجه کافی به این مقوله نمی‌توانند به شاخص‌های رشد و توسعه پایدار دست یابند؛ آن هم از طریق هم‌افزایی و توان جوامع محلی در زمینه‌های اشتغال‌زایی و اقتصادی که به بهره‌وری در عرصه اقتصادی حوزه آب حاصل می‌شود. در این زمینه بهره‌بردار ۶ بیان کرد: «برای تشکیل تعاونی رأی‌گیری انجام نشد. جلساتی تشکیل شد و برای ما از امور آب جلسه گذاشتند، ولی از ما رأی‌گیری نشد».

کشاورز ۱۵ اظهار داشت: «درباره آب و آبیاری تحت فشار برای ما هیچ جلسه‌ای نگذاشتند و از ما نظری نخواستند و هیچ کلاس آموزشی‌ای، نه جهاد کشاورزی و نه امور آب و نه بقیه ارگان‌ها، برایمان برگزار نکردند».

۴-۶. سایر مقوله‌های مرتبط با عملکرد دولت

از دیگر شرایط علی مهم در مدل این تحقیق که باز هم به عملکرد دولت ارتباط پیدا می‌کند، «دیده‌نشدن نقش مشارکتی مردم بومی و کشاورزان بهره‌بردار در مرحله مطالعه و اجرای طرح»، «نگاه ابزاری دولت به مشارکت مردم و تمرکز بر مشارکت مالی بهره‌برداران»، «بی‌اعتنایی دولت به بهره‌برداران» و «عدم حمایت دولتی از تعاونی آب‌بران پس از تأسیس» است. به‌زعم بسیاری از کارشناسان، اجرای طرح‌های توسعه منابع آب بدون ایجاد احساس نیاز در بهره‌برداران، با نگاه از بالا به پایین و صرفاً با اعتبارات دولتی انجام می‌پذیرد. دیده‌نشدن نقش مشارکتی مردم بومی و کشاورزان بهره‌بردار در مرحله مطالعه و اجرای طرح و قطع ارتباط برنامه‌ها و طرح‌ها با نیازهای محلی، امکانات و منابع جامعه محلی، موجب عدم مشارکت در تصمیم‌گیری، سهیم‌نبودن در مسئولیت و ندادن اختیار به بهره‌برداران شبکه آبیاری شده است. دلیل این شرایط را می‌توان در نگاه ابزاری دولت به مشارکت مردم و تمرکز بر مشارکت مالی بهره‌برداران دانست. این نگاه ابزاری به تعاونی آب‌بران و تأکید بر کارکرد اقتصادی آن (وجود آب‌بها و سایر حقوق دولت) از طرف دولتمردان، از بسترهای «شکست کارکردی نظام بهره‌برداری از منابع آب و تأسیسات وابسته در شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان» است. به بیان کشاورز ۲: «برای سیستم‌های آبیاری بارانی، مهندسانشان می‌آمدند و می‌رفتند. به کشاورزان نه توجه می‌کردند، نه اعتنا و هیچ حرفی با ما نمی‌زدند».

«نبود ظرفیت لازم در دستگاه‌های مسئول برای انجام اقدامات اجتماعی» شرط علی دیگری است که می‌تواند بر بروز مقوله هسته‌ای تأثیر علی بگذارد. به گفته کارشناس ۱۰: «گزارش‌های اجتماعی در پیوست‌نگاری مرحله مطالعه طرح‌ها وجود دارد که متأسفانه بسیار ضعیف انجام می‌شود و فقط یک سری آمار جمعیت و سن و شغل و جنسیت را بدون تحلیل اجتماعی ارائه می‌کنند که باید این مطالعات اجتماعی تقویت بشوند».

کارشناس ۷ هم اشاره کرد: «اگر هم این کار مشارکتی و نظام‌مند کردن کشاورزان برای بهره‌برداری از شبکه آبیاری را به مشاور هم بسپاریم، شرکت آب منطقه‌ای که کارفرما است، توان کارفرمایی را به دلیل نبود نیروی تحصیل کرده متخصص اجتماعی ندارد.» بنابراین به نظر می‌رسد موضوع طرح‌های سرمایه‌گذاری آب به دلیل نقش آب در جامعه، برخلاف اینکه در نگاه اول و از نظر فنی و فیزیکی ساده به نظر می‌رسد، بسیار پیچیده است و محدود به طراحی، ساخت و بهره‌برداری از سازه‌ها و طرح‌ها نمی‌شود، بلکه جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و محیط‌زیستی را هم دربرمی‌گیرند که لازم است بیش از پیش به این موضوع توجه شود و از سایر تخصص‌ها استفاده شود.

۴-۷. محافظه کار بودن کشاورزان

در مصاحبه‌ها با کارشناسان به موضوع «محافظه کار بودن کشاورزان» هم اشاره شد که می‌توان آن را به عنوان یکی از شرایط زمینه‌ای هم در نظر گرفت. با این حال ترجیح داده شد که به عنوان یکی از شرایط علی به آن پرداخته شود. در این راستا کارشناس ۱۰ توضیح داد: «اینجا در بخش کشاورزی با دهقانان کم‌زمین، خرده‌پا و کم‌پنیه، سالخورده و کم‌سواد مواجه هستیم که بسیار هم محافظه‌کار هستند و زندگی‌شان به شدت به همین سرمایه اندک زمین کشاورزی وابسته است؛ بنابراین با بهره‌وری پایین و کشاورزی سنتی و کم‌بهره مواجه هستیم.»

۵. بحث و نتیجه‌گیری

براساس نتایج این بررسی، عملکرد دولت در مدیریت مصرف و تقاضای آب شبکه آبیاری هلیلان از طرفی و ایجاد تعاونی آب‌بران به عنوان نظام بهره‌برداری از منابع آب از سوی دیگر، موفق نبوده است. به نظر می‌رسد سازوکارهای مدیریت و بهره‌برداری از منابع آب کشاورزی شبکه آبیاری هلیلان، به نتایج ناپایدار، نابرابر، ناکارآمد و تنش‌زا منتهی شده که این شرایط احیاناً به بی‌اثر شدن اقدامات توسعه‌ای انجامیده است. راندمان اندک آبیاری، استهلاک زیاد و کم‌توجهی جامعه محلی به تعمیرات و نگهداری در شبکه آبیاری و بی‌نظمی در رعایت الگوی کشت و مصرف آب کشاورزی، از مشکلاتی است که پس از مدتی در این شبکه آبیاری و زهکشی بروز کرده است. گویا تعاونی آب‌بران ایجاد شده توسط دولت، به عنوان نظام بهره‌برداری از شبکه آبیاری، از طریق تحمیل هزینه‌های مضاعف و درگیر شدن در مقررات اداری و روند کند اقدامات در بوروکراسی اداری دولتی، خود مانعی در بهره‌وری مناسب از منابع مختلف و به خصوص منابع آب شده است. این شرایط به طور جدی نیازمند بررسی و اصلاح رویه است.

با مشاهده برخی از یافته‌های این تحقیق مبنی بر انجام اقدامات توسعه‌ای دولتی به صورت از بالا به پایین، دستوری و بدون تعامل با بهره‌برداران، به نظر می‌رسد نتایج به دست آمده با نظریاتی که ویثفولگ و استروم مطرح کرده‌اند همخوانی دارد؛ چنان‌که به زعم ویثفولگ، دولت آب‌سالار به عنوان مدیر ساخت‌وسازهای عظیم، اجازه نمی‌دهد نیروهای غیردولتی جامعه به گروه‌های مستقل تبدیل شوند و آن اندازه نیرومند شوند که بتوانند به عنوان سنگ تعادل و نیروی نظارت بر دستگاه دولت عمل کنند (ویثفولگ، ۲۰۱۲). پژوهش‌های گسترده درباره نظام‌های آبیاری در نپال و جنگل‌ها در بسیاری از مناطق، این پیش‌فرض را به چالش می‌کشد که دولت‌ها همیشه بهتر از خود کاربران، به سازمان‌دهی و محافظت از منابع مهم می‌پردازند؛ بنابراین با توجه به مشخص شدن ناکارایی بازار و دولت در مسیر تخصیص منابع و پایداری استفاده از منابع، امروزه اقتصاددان‌ها و جامعه‌شناسان به نقش نهادها به ویژه نهادهای مردمی توجه ویژه‌ای دارند (متوسلی، سمیعی‌نسب و نیکونستی، ۱۳۹۴؛ اوستروم، ۲۰۰۵؛ اوستروم، ۲۰۱۰).

با توجه به یافته‌های این بررسی و مطابق نظرات پاتنام درخصوص موضوع سرمایه اجتماعی، ضعف مشارکت مردمی، اعتماد جامعه بهره‌بردار به دولت و کمبود تعامل اجتماعی که همه از شاخص‌های سرمایه اجتماعی هستند مشهود است. با توجه به این ضعف سرمایه اجتماعی دستگاه‌های دولتی ذی‌مدخل، جامعه بهره‌بردار و کارشناسان و مدیران دست‌اندرکار با نبود یک ارتباط پایدار با همدیگر مواجه‌اند. این مسئله را می‌توان به نبود تعامل و فهم دوسویه بین ذی‌نفعان و ذی‌مدخلان شبکه آبیاری مرتبط دانست. این گروه‌ها زبان همدیگر را نمی‌شناسند و به یکدیگر بی‌اعتماد هستند. در این شرایط هر گروه با فراقنی مسئولیت مشکلات شبکه آبیاری را به گروه مقابل ارجاع می‌دهد. به این ترتیب به‌نظر می‌رسد راهکار عمده برون‌رفت از چنین وضعیتی، ایجاد فضای گفتگو و تعامل متقابل بین گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌مدخل است تا با تقسیم وظایف دقیق و تعاملات مستمر به نظام بهره‌برداری مطلوب دست یابند. برقراری ارتباط با جامعه هدف و افزایش مشارکت ایشان در مدیریت شبکه آبیاری می‌تواند بسیاری از چالش‌های موجود را به‌تدریج برطرف کند و راندمان فعالیت‌ها را ارتقا بخشد؛ بنابراین بدون ملاحظات اجتماعی و فهم دانش، پیشینه و علایق بهره‌برداران، طرح‌های آبیاری و زهکشی در دستیابی به اهداف ازپیش تعیین‌شده ناکام خواهند بود.

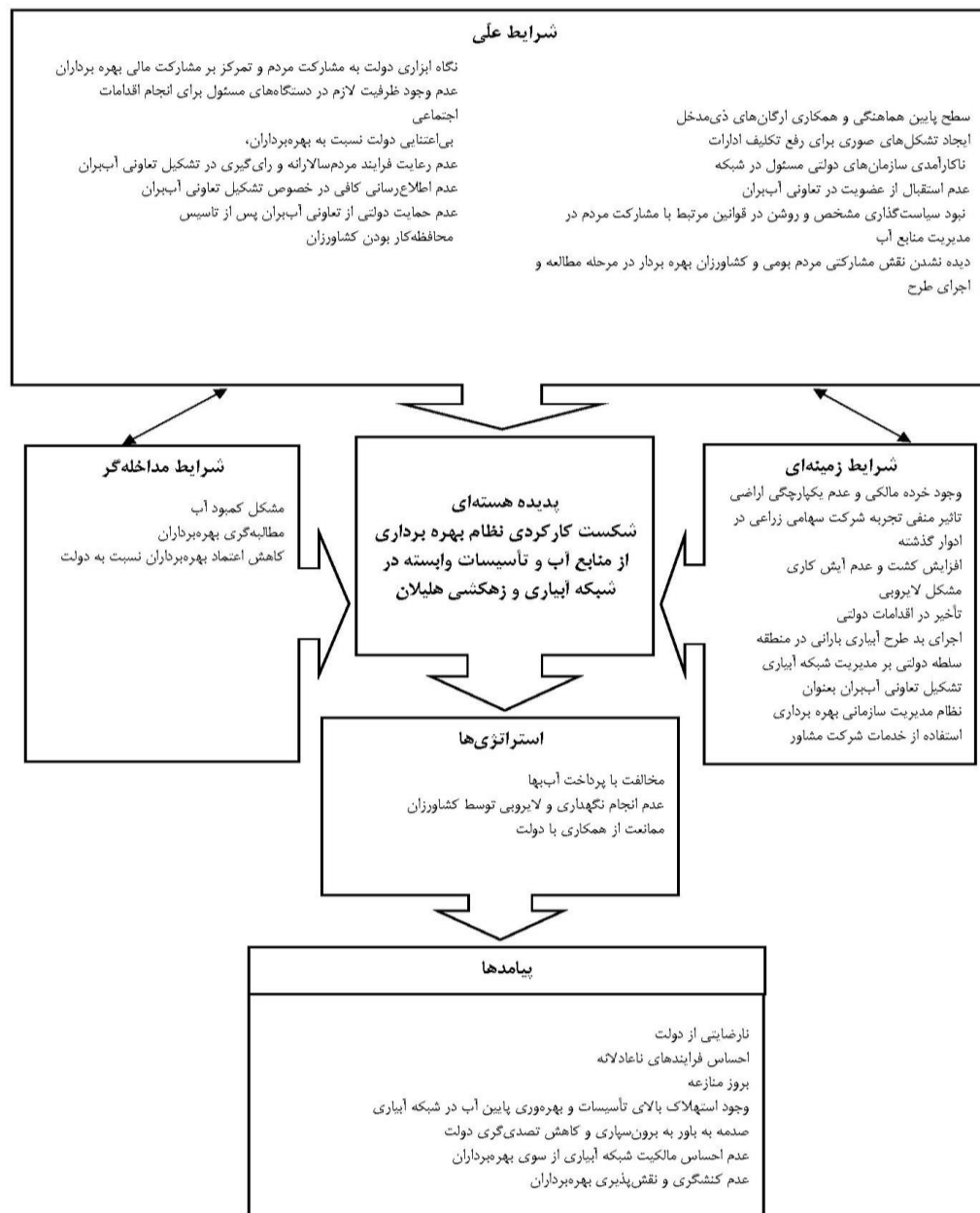
با توجه به نتایج این بررسی، در صورتی که در مطالعه و اجرای شبکه آبیاری و زهکشی هلیلان به مطالعات اجتماعی و مشارکت بهره‌برداران پرداخته می‌شد، موفقیت‌هایی در نظام بهره‌برداری از شبکه آبیاری مذکور به‌دست می‌آمد. ضرورت توجه به این مهم از آنجا ناشی می‌شود که عدم دخالت مردم در فرایند این طرح توسعه موجب شده است که کشاورزان به شبکه آبیاری اجراشده تعلق‌خاطری نداشته باشند. این مسئله در درازمدت، زمینه شکست این‌گونه طرح‌ها را فراهم می‌آورد. به این ترتیب حل مسئله مدیریت آب نیازمند درگیرکردن طیف وسیعی از علوم و تخصص‌های متفاوت و همچنین همکاری‌های بین‌رشته‌ای از تخصص‌های مهندسی، جامعه‌شناسی، حقوق، مدیریت، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی و ... است.

درنهایت با توجه به نتایج این تحقیق، پیشینه موضوع در کنار مباحث فوق، به‌نظر می‌رسد در رویه‌های کنونی، سازمان‌دهی بهره‌برداران منابع آب و فرایندهای ایجاد تشکلهای و نظام‌های بهره‌برداری جدید، شاهد اقدامات جزیره‌ای، غیرریشه‌ای، صوری، دفعی، ابتر و ... هستیم که در قالب تعدد تشکلهای و تعاونی‌های غیراثربخش نمود پیدا کرده است. تداوم این شرایط و اقدامات غیرمؤثر می‌تواند سبب خدشه جبران‌ناپذیر بر باور متریقی توسعه مدیریت مشارکتی آب و نظام‌مندکردن بهره‌برداری از منابع آب باشد. در نتیجه از نظر نگارندگان این مقاله، حل مسائل آب و خاک که اغلب آن‌ها مبتلابه کل کشور شده است، نیاز به راه‌حل‌های ریشه‌ای و زیربنایی دارد. از جمله این اصلاحات و اقدامات ریشه‌ای می‌تواند اصلاح اساسی و عقلانی حقوق و قوانین آب و پرداختن به موضوع اقتصاد آب باشد؛ چنان‌که با این تغییرات می‌توان بهبود بنیادی و پایدار را در کل یک سیستم ایجاد کرد تا به‌صورت زنجیره‌ای، اصلاحات معقول و هدفمند از سطح زیربنا (اقتصاد و قوانین) به سطح روبنا (سازوکارهای بهره‌برداری و تقسیم‌کار دستگاه‌های ذی‌ربط و ...) تسری یابد. لازمه این مهم، به‌کارگیری خرد جمعی و گفتگوی فراگیر و ارزیابی عمیق تجربیات جهانی است. در این راستا نقش جوامع هدف و بهره‌بردار از یک سو و نقش اصحاب دانش، مهارت و تجربه که فارغ از امور سیاسی و سلسله‌مراتب اداری هستند (تکنوکرات‌ها) از سوی دیگر، حائز اهمیت ویژه است تا به تصمیم‌گیران دخیل در سیکل‌های سیاسی و سلسله‌مراتب سازمانی (بوروکرات‌ها) انذار بدهند، راهنمایی کنند و تصمیم‌سازی کنند.

پیشنهاد‌های کاربردی عبارت‌اند از: ایجاد فضای گفتگو و تعامل متقابل بین گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌مدخل؛ تقویت و انجام مطالعات اجتماعی در مرحله مطالعه و اجرای طرح‌های تأمین آب کشاورزی؛ اصلاح و به‌روزرسانی حقوق و اقتصاد آب؛ ایجاد نظام‌های بهره‌برداری معطوف به حل مسئله پیش از اجرای طرح‌ها و مشارکت بهره‌برداران محلی در تصمیم‌گیری‌های توسعه منابع آب و

استفاده از متخصصان علوم اجتماعی در شرکت‌های آب منطقه‌ای استان‌ها. در شکل ۱، فرایندهای منتج به بروز مقوله هسته‌ای در قالب مدل پارادایمی، به‌عنوان نتیجه‌گیری پژوهش حاضر ارائه می‌شود.

شکل ۱. مدل پارادایمی شکست کارکردی نظام بهره‌برداری از منابع آب و تأسیسات وابسته در شبکه آبیاری هلیلان

مأخذ مقاله: مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «واکاوی جامعه‌شناختی نظام بهره‌برداری از منابع آب کشاورزی و تأسیسات وابسته در شبکه‌های آبیاری و زهکشی هلیلان و گذار خوش استان ایلام و ارائه مدل با رویکرد داده‌محور»، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز. در این مقاله تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

- ابوالعالی، خدیجه (۱۳۹۰). *پژوهش کیفی از نظریه تا عمل*. چاپ اول. تهران: علم.
- ازکیا، مصطفی و زارع، عادل و ایمانی، علی (۱۳۹۵). *رهیافت‌ها و روش‌های تحقیق کیفی در توسعه روستایی*. چاپ سوم. تهران: نشرنی.
- بلیکی، نورمن (۱۳۹۳). *طراحی پژوهش‌های اجتماعی*. ترجمه حسن چاوشیان. تهران: نشرنی.
- تقی‌پور، میلاد؛ عباسی، عنایت؛ چیدری، محمد و حیدری، علی‌قلی (۱۳۹۲). تحلیل نگرش کشاورزان شهرستان گچساران نسبت به تشکیل تعاونی‌های آب‌بران. *تعاون و کشاورزی*، ۲(۶)، ۲۲-۱.
- تنهایی، حسین ابوالحسن (۱۳۸۸). *هربرت بلومر و کنش متقابل‌گرایی نمادی*. چاپ اول. تهران: بهمن برنا.
- تنهایی، حسین ابوالحسن، نکبت، جواد و حسینی‌فر، مریم‌السادات (۱۳۹۵). *شیوه پایان‌نامه نویسی با راهبردهای قیاسی، استقرایی و کنش‌پژوهی*. چاپ دوم. تهران: بهمن‌برنا.
- جابری، سمیرا؛ مهرباب قوچانی، امید و غنیان، منصور (۱۳۹۸). واکاوی نگرش و تمایل به مشارکت کشاورزان نسبت به استقرار تشکل آب‌بران در شهرستان دهلران. *تعاون و کشاورزی*، ۱(۲۹)، ۱۰۹-۱۳۰.
- چشمی، محمد و احمدی سیدآبادی، سمیه (۱۳۹۵). نقش جامعه‌شناسی آب در مدیریت مصرف و کاهش بحران آب. *کنگره علوم و مهندسی آب و فاضلاب ایران*.
- حیدری، نادر؛ دهقانی سانچ، حسین و علائی تفتی، مسعود (۱۳۹۶). *مدیریت تقاضا و مصرف آب کشاورزی در ایران*. چاپ اول. تهران: کمیته ملی آبیاری و زهکشی ایران.
- دانش‌مهر، حسین (۱۴۰۲). زایل شدن ظرفیت‌های توسعه محلی در استان کردستان (ارائه نظریه داده‌بنیاد در حوزه مدیریت منابع آب). توسعه محلی (روستایی-شهری)، ۱۵(۱)، ۱۱۷-۱۳۳. <https://doi.org/10.22059/jrd.2023.363971.668812>
- دستورالعمل توسعه مدیریت مشارکتی منابع آب (۱۳۹۷). قابل دسترسی در: <https://www.mzrw.ir/cs/Circulars/39/45>
- زند حسامی، حسام و فرهادی، کاوه (۱۳۹۶). بازاندیشی در نظام آینده‌اندیشی (مطالعه موردی: آب). *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۲۴(۷۷)، ۳۶۰-۳۱۴. <https://doi.org/10.22054/qjss.2018.18133.1464>
- ساروخانی، باقر (۱۴۰۲). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*. چاپ اول. ویراست دوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سفیری، خدیجه (۱۳۹۴). *روش تحقیق کیفی*. چاپ اول. تهران: برآیند پویش.
- شکوری، علی (۱۳۹۳). *سیاست‌های توسعه کشاورزی در ایران*. چاپ هفتم. تهران: سمت.
- شهبازی، علی‌رضا (۱۳۸۸). بررسی نارسایی‌های موجود در اصلاح مدیریت آب در شبکه‌های آبیاری و زهکشی. *دوازدهمین همایش کمیته ملی آبیاری و زهکشی ایران*.
- شیانی، ملیحه؛ محمدی قره‌قانی، محمدعلی و زارع، حنان (۱۳۹۹). سرمایه اجتماعی کار و تولید، بهره‌وری و توسعه اقتصادی-اجتماعی. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۹(۱)، ۱۸۷-۲۱۳. <https://doi.org/10.22059/jisr.2019.273322.807>
- عباس‌زاده، محمد، علیزاده اقدم، محمدباقر و اسلامی بناب، سید رضا (۱۳۹۱). بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و آنومی اجتماعی. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱(۱)، ۱۴۵-۱۷۲. <https://doi.org/10.22059/jisr.2012.36551>

- عباسی، نادر (۱۳۸۷). *اصلاح و بهینه‌سازی شبکه‌های آبیاری و زهکشی*. کرج: مؤسسه تحقیقات فنی و مهندسی کشاورزی، وزارت جهاد کشاورزی.
- غلامرضایی، سعید، موسوی، زینب و رحیمیان، مهدی (۱۳۹۲). بررسی موانع اداری-سیاستی مشارکت بهره‌برداران حوزه سد کزنار در تشکیل تعاونی آب‌بران. *توسعه محلی (روستایی-شهری)*، ۵(۲)، ۱۰۳-۱۱۶. <https://doi.org/10.22059/jrd.2013.50586>
- فاضلی، محمد (۱۳۸۹). *ارزیابی تأثیرات اجتماعی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها*. چاپ اول. تهران: جامعه‌شناسان.
- فانی حق، عبدالکریم، جعفری بی‌بالان، بهیه و ابوترابی، میرجمال‌الدین (۱۳۸۷). بررسی تجارت مجازی آب محصولات راهبردی کشاورزی در ایران. *کنفرانس بین‌المللی بحران آب*.
- فلاح رستگار، عبدالرضا، یوسفی، مریم و هزارخانی، مهرناز (۱۳۹۰). نقش مدیریت سنتی و مدرن آب در مشارکت مردمی در مراحل برنامه‌ریزی، احداث و بهره‌برداری شبکه‌های آبیاری و زهکشی. *همایش بین‌المللی دانش سنتی مدیریت منابع آب*.
- فلیک، اووه (۱۳۹۴). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشرنی.
- متوسلی، محمود، سمیع‌نسب، مصطفی و نیکونستی، علی (۱۳۹۴). *نگاهی به رویکردهای بدیل: نهادگرایی و مکتب‌اتریش*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- محمدرپور، احمد (۱۳۹۷). *ضد روش: زمینه‌های فلسفی و رویه‌های علمی در روش‌شناسی کیفی*. ویراست دوم. قم: لوگوس.
- سبزه‌ای، محمدتقی و کولیوند، شکیبا (۱۳۹۶). بررسی جامعه‌شناختی مسئله اجتماعی آب در ایران با نگرش توسعه پایدار. *فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی*، ۲۴(۷۷)، ۴۰۴-۴۳۴. <https://doi.org/10.22054/qjss.2017.7924>
- منتظر، علی‌اصغر و حیدری یان، سید احمد (۱۳۷۹). رهیافت نوین در انتقال مدیریت شبکه‌های آبیاری. *دهمین همایش کمیته ملی آبیاری و زهکشی ایران، تهران*.
- مورگان، دیوید ال (۱۳۹۴). *فوکوس گروه به مثابه پژوهش کیفی*. ترجمه نصرت فتی. تهران: نشرنی.
- نبوی، سید حسین، مصطفائی، سورن و ارشاد، فرهنگ (۱۴۰۱). مواجهه صاحب‌نظران ایرانی با نظریه «استبداد شرقی» با نگاهی به ایران پیشامدرن مطالعه‌ای در «تاریخ‌نگاری میدانی». *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۱۸(۶۷)، ۳۸-۱۱.
- <https://doi.org/10.22034/jcsc.2021.135390.2213>
- وثوقی، منصور و محمدی، احمد (۱۳۹۱). بررسی عوامل اجتماعی و اقتصادی مؤثر در مدیریت جمعی منابع آب در روستاهای فریدون‌کنار. *توسعه محلی (روستایی-شهری)*، ۴(۲)، ۴۷-۷۴. <https://doi.org/10.22059/jrd.2013.30286>
- ویتفولگ، کارل (۱۳۹۱). *استبداد شرقی: بررسی تطبیقی قدرت تام*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: ثالث.
- هاشمی، سید ضیاء، فولادیان، مجید، میرمحمدتبار، سید احمد، تیموری، محمود و تیموری، مصطفی (۱۴۰۱). بررسی عوامل مؤثر بر موفقیت تعاونی‌ها در ایران: مطالعه‌ای فراتحلیل. *توسعه محلی (روستایی-شهری)*، ۱۴(۱)، ۲۷-۵۴.
- <https://doi.org/10.22059/jrd.2022.340085.668708>
- Abbasi N. (2008). *Improvement and optimization of irrigation and drainage networks*. Tehran: Institute of Agricultural Technical Research and Engineering Ministry of Jihad Agriculture (In Persian)
- Abbaszadeh, M., Alizadeh Aghdam, M., & Eslami Bonab, S. (2012). A Studying the Relations Between Social Capital and Social Anomy. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 1(1), 145-172. <https://doi.org/10.22059/jisr.2012.36551> (In Persian)
- Abolmaali, Kh. (2012). *Qualitative research from theory to practice*. Tehran: Elm. (In Persian)
- Azkia, M., Zare, A., & Imani A. (2016). *Approaches and methods of qualitative research in rural development* (3rd Ed.). Tehran: Ney. (In Persian)
- Blaikie, N. (2014). *Designing Social Research: The Logic of Anticipation*. Translated by: H. Chavoshian. Tehran: Ney. (In Persian)

- Chambers, R. (1988). *Managing canal irrigation: practical analysis from south Asia*. Institute of Development Studies University of Sussex U.K.
- Cheshmi, M., & Ahmadi Seydabadi, S., (2016). The sociological role of water in managing water consumption and mitigating the water crisis. *Iran Water and Wastewater Science and Engineering Congress*. (In Persian)
- Daneshmehr, H., (2023). Loss of Indigenous Development Capacities in Kurdistan Province (Presentation of Grounded Theory in Water Resources Management). *Journal of Community Development (Rural and Urban)*, 15(1), 117-133. <https://doi.org/10.22059/jrd.2023.363971.668812> (In Persian)
- Fallah Rastegar, A., Yoosefi, M., & Hezarkhani, M. (2012). The role of traditional and modern water management in public participation in the planning, construction and operation of irrigation and drainage networks. In *International Conference on Traditional Knowledge of Water Resources Management*. (In Persian)
- Fani Hagh, A., Jafari Bibalan, B., & Abootorabi, M., (2008). Investigating the virtual water trade of strategic agricultural products in Iran. *International Conference on Water Crisis*. (In Persian)
- Fazeli, M. (2013). *Social impact assessment of policies, programs and plans* (1st Ed.). Tehran: Sociologists. (In Persian)
- Flick, U. (2012). *An Introduction to Qualitative Research*. Translated by: H. Jalili. Tehran: Ney. (In Persian)
- Gholamrezaei, S., Mousavi, Z., & Rahimian, M., (2013). Study of policy and administrative barriers in beneficiary's participation in Kezdar Dam Water use cooperative. *Journal of Community Development (Rural and Urban)*, 5(2), 103-116. <https://doi.org/10.22059/jrd.2013.50586> (In Persian)
- Jaberi, S., Mehrab Ghochani, O., & Ghanian, M. (2019). Examining the Attitude and Tendency of Farmers toward Participation in the Establishment of WUAs in Dehloran Township. *Cooperative and Agriculture Journal*, 8(29), 109-133. (In Persian)
- Guidelines for the development of cooperative water management (2020). Available at: <https://www.mzrw.ir/cs/Circulars/39/45> (In Persian)
- Hashemi, S. Z., Fooladian, M., Mirmohammadtabar, S. A., Teimoori, M., & Teimoori, M., (2022). Investigating the Factors Affecting the Cooperatives Success in Iran: A Meta-Analytical Study. *Journal of Community Development (Rural and Urban)*, 14(1), 27-54. <https://doi.org/10.22059/jrd.2022.340085.668708> (In Persian)
- Heidari, N., Dehghani Sanij, H., & Alaei Tafti, M. (2016). Management of agricultural water demand and consumption in Iran. *National Committee for Irrigation and Drainage of Iran*. Tehran. (In Persian)
- Mohammadpour, A. (2018). *Counter-method the philosophical underpinnings and practical procedures of qualitative methodology* (2nd Ed.). Tehran: Logos. (In Persian)
- Montazer, A., & Heidarian, A. (2001). A new approach in transfer management of irrigation networks. *Tenth Conference of the National Irrigation and Drainage Committee of Iran*. Tehran. (In Persian)
- Morgan, D. L. (2015). *Focus groups as qualitative research*. Translated by: N. Fata. Tehran: Ney. (In Persian)
- Motevasseli, M., Sami'e Nassab, M., & Nikoonesbati A. (2016). *A look at alternative approaches: institutionalism and the Austrian doctrine*. Tehran: Imam Sadegh University. (In Persian)
- Ostrom, E. (2025). Doing institutional analysis digging deeper than markets and hierarchies. In *Handbook of New Institutional Economics* (pp. 73-102). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Ostrom, E. (2010). Beyond markets and states: polycentric governance of complex economic systems. *American Economic Review*, 100(3), 641-672.
- Pant, N. (2007, May). PIM/IMT: Conditions of success in large canal systems of India. In *4th Asian Regional Conference & 10th International Seminar on Participatory Irrigation Management, Tehran, Iran, 2nd-5th May*. <https://civilica.com/doc/14853>
- Sabzei, M., & Koulivand, Sh. (2018). Sociological study of the social problem of water in Iran with a sustainable development perspective. *Allameh Tabatabai University Social Sciences Quarterly*, 24(77), 405-433. <https://doi.org/10.22054/qjss.2017.7924> (In Persian)
- Safiri, Kh. (2015). *Qualitative research methods* (1st Ed.). Tehran: Barayand Pooyesh. (In Persian)
- Saroukhani, B. (2014). *Research methods in social sciences* (1st Ed.). Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Shahbazi, A. (2010). Investigating the shortcomings in water management improvement in irrigation and drainage networks. *Twelfth Conference of the National Irrigation and Drainage Committee of Iran*. (In Persian)

- Shaini, M., Mohammadi Gharehghani, M. A., & Zare, H. (2020). Social Capital in Work Place, Productivity and Socio-Economic Development. *Quarterly of Social Studies and Research in Iran*, 9(1), 187-213. <https://doi.org/10.22059/jisr.2019.273322.807> (In Persian)
- Shakoori A. (2014). *Agricultural development policies in Iran*. Tehran: Samt. (In Persian)
- Taghipour, M., Abbasi, E., Chizari, M., & Heidari, A. Q. (2015). Identification of membership consequences in water users associations (Case study: Lishter Plain, Gachsaran Township). *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*, 2(6), 1-22. (In Persian)
- Tanhai, H. (2009). *Herbert blumer and Symbolic Interactionism*. First edition. Tehran: Bahman Borna. (In Persian)
- Tanhai, H., Nak-hat, J., & Hosseinifar, M. (2016). *Thesis writing method with deductive, inductive and action research strategies* (2nd Ed.). Tehran: Bahman Borna. (In Persian)
- Vosoughi, M., & Mohammadi, A. (2013). A Study of the Socio-economic factors affecting the collective management of water resources in Fereidoonkenar's rural. *Journal of Community Development (Rural and Urban)*, 4(2), 47-74. <https://doi.org/10.22059/jrd.2013.30286> (In Persian)
- Witfogel, K. (2012). *Eastern authoritarianism: a comparative study of total power*. Translated by: M. Salassi. Tehran: Saleh. (In Persian)
- Zand Hessami, H., & Farhadi K. (2018). Re-thinking in the Future-Thinking System (Case Study: Water). *Social Sciences Quarterly*, 24(77), 314-360. <https://doi.org/10.22054/qjss.2018.18133.1464> (In Persian)